

**PROBLEMATYKA ZACHOWANIA
TRADYCYJNEJ ZABUDOWY WIEJSKIEJ,
ŚWIADECTWA TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ
NA PRZYKŁADZIE MAŁOPOLSKI.
WYBRANE ZAGADNIENIA I PROBLEMY**

Michał Uruszczak

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

***ISSUES OF PRESERVATION OF TRADITIONAL RURAL
HOUSING, EVIDENCES OF REGIONAL IDENTITY,
BASED ON THE EXAMPLE OF MALOPOLSKA.
CHOSEN ISSUES AND PROBLEMS***

Streszczenie

Tradycyjna polska architektura drewniana zanika. Przyczyny tego zjawiska są różne, największe jednak zagrożenie spowodowane było (zanik tradycyjnej zabudowy ludowej trwa od dziesięcioleci) i jest, czynnikami o ekonomiczno-społecznym charakterze.

Praca podejmuje problematykę zasad wyodrębniania regionów architektonicznych, charakterystycznych dla obszaru Małopolski. Autor podjął próbę syntetycznego wyodrębnienia cech związanych z tutejszą architekturą drewnianą. Ukazano wybrane przykłady obiektów z analizowanego obszaru, istniejące czy to w formie chronionych obiektów w muzeach na wolnym powietrzu, czy jako przykład nowego osiedla, powstałego w oparciu o tradycyjne wzory. Zarówno jedna, jak i druga forma ochrony jest bardzo cenna z punktu widzenia możliwości przekazania następnym pokoleniom tradycji budowlanych omawianego obszaru.

Wnioski sformułowane na końcu dotyczą zarówno legislacji, której zasady muszą być stale doprecyzowywane, by straty pozostałych jeszcze In situ obiektów były jak najmniejsze, jak też innych, równie ważnych problemów, z których wymienić należy: propagowanie, badanie, inwentaryzowanie tradycyjnej, ludowej architektury drewnianej Małopolski.

Słowa kluczowe: sztuka ludowa, chałupa, budownictwo drewniane

Summary

The traditional Polish wooden architecture is disappearing. The causes of this phenomenon are different. However, the biggest threat has been (the disappearance of traditional folk housing has been lasting for decades) and is caused by the factors of the economic and social nature.

This thesis deals with issues of the rules of isolating architectural regions characteristic for Malopolska areas. The author made an attempt of a synthetic separation of the features connected with the local wooden architecture. Chosen examples of buildings from the analyzed area were shown, existing in forms of outdoor museums or as an example of a new housing estate which was built based on the traditional design. Both, the first and the second form of protection is very valuable from the point of view of the possibility of passing the constructional tradition of the discussed area to further generations.

The conclusions at the end concern both the legislation, which rules have to be elaborated constantly so that the losses of the remaining In situ buildings were as small as possible, and other, just as important problems, from which we should mention: propagation, examination, and cataloguing of folk wooden architecture of Malopolska.

Key words: folk art, hut, wooden housin

WSTĘP

Zagadnieniami ochrony dawnych, wiejskich budynków drewnianych świat nauki zajmuje się od dziesięcioleci. Na ziemiach polskich drewno już w czasach udokumentowanych najstarszymi odkryciami archeologicznymi, było symbolem tradycyjnego budownictwa, szczególnie na wsi. Bez wyjątku, od Pomorza do Tatr stosowano powszechnie ten budulec, a tendencja ta utrzymywała się do połowy XX wieku.

Tradycyjna polska architektura drewniana zanika. Przyczyny tego zjawiska są różne, z czego dwie najbardziej powszechne. Podstawowy powód to materialne niszczenie struktury drewna, klęski pożarów, ale też brak kontynuacji. Na tą drugą przyczynę złożyły się wielokrotnie przyczyny, bardzo powszechne w Europie, o ekonomiczno-społecznym charakterze.

CEL BADAŃ I METODYKA PRACY

Celem niniejszej publikacji, jest ogólne ukazanie przykładowych cech charakterystycznych dla architektury ludowej Małopolski. Wyodrębniają one ten subregion architektoniczny spośród szerszego obszaru. Na bazie wybranych przykładów, przedstawionych w formie ilustracji i opisów, popartych przedmiotową literaturą, wskazano odrębność regionalną obszaru.

STAN BADAŃ

Określenie stanu zaawansowania badań, dla tak ogromnego zagadnienia jakim jest ogólna, a następnie szczegółowa, sięgająca najdrobniejszych detali architektonicznych regionalizacja i subregionalizacja jest zadaniem trudnym, wymagającym wielu poszukiwań i zestawień. Obszar Małopolski mimo, że pozostawał przez wiele wieków pod wpływem kształtowania się polskiej państwowości, częściowo oparty na statusie ziem i ludzi podległych konkretnemu władcy, pustoszony przez najazdy, posiada piętno zaboru austriackiego i rosyjskiego. Wreszcie, będąc również pod wpływem Śląska-jak tereny jurajskie (zatrudnienie ludności, napływ kadry techniczno-budowlanej) zalewany był kosmopolityczną architekturą, przed którą nie uratowało go planowanie przestrzenne [Łuczyńska-Bruzda i in. 1988].

Rysunek 1. Nieistniejąca jednoizbowa chałupa w Udorzu, nad rzeką Udorką.
(Rys: M.Uruszczak)

Figure 1. A non-existing unicameral hut in Udorz, by the river Udorka.
(Author's drawing)

Na wspomnianym obszarze Myczkowski [1990] wyróżnia trzy główne architektoniczne typy subregionalne. Subregion dolin Wisły i Rudawy charakteryzował się malowaniem elewacji chałup w kolorowe pasy. W okolicy Garbu Tenczyńskiego subregion wyróżniał się tzw. „mytymi” elewacjami (jasnożółte), lub malowanymi gliną na tenże kolor, zaś pasy między belkami barwiono na niebiesko. W rejonie Ojcowa chałupy wzbogacane były o charakterystyczny podcień wzdłuż dłuższej ściany chaty i częste ich malowanie na niebieski kolor. Dużo „kolorowych” chałup znajdowało się w Kaszowie i Morawicy. Bardziej monotonnie prezentują się domy północnej części omawianego terenu, gdzie stosowano w zasadzie tylko bielenie zrębu lub barwienie go na niebiesko. Chałupy wznoszone z gorszego budulca z powodu braku dostępu do lepszego materiału, charakteryzowały się podrzędniejszym wykończeniem ciesielskim [Chrzanowski, Kornecki 1982].

Tradycyjna chałupa drewniana, dominująca na obszarze Małopolski posiada z reguły konstrukcję zrębową, a belki użyte do jej konstrukcji bywały przeważnie tylko pobieżnie ociosywane toporem. Dopiero od drugiej połowy XIX wieku zaczęto powszechnie stosować obróbkę tartaczną. Od tego okresu już tylko najuboższe, najczęściej jednoizbowe budynki, zilustrowane przez autora w 2005 roku, nieistniejącym już dziś przykładem z Udorza, wznoszono z pobieżnie obrobionych okrągłaków (rys. 1). Grubość tych elementów nie przekraczała 25 centymetrów średnicy.

TOŻSAMOŚĆ REGIONALNA

Wspomniana w tytule tożsamość regionalna, jest związana z chęcią zwrócenia uwagi na zagadnienie wernakularyzmu, który uległ znacznemu spłyceciu w Polsce w latach powojennych. Ostatnie trzydzieści lat dwudziestego wieku doprowadziło do „wyczyszczenia” kraju z zabytków drewnianej zabudowy regionalnej. Do dziś przetrwały *in situ* nieliczne jej resztki [Bach, Uruszczak 2005].

Region architektoniczny, pojęcie bardzo istotne z punktu widzenia omawianego problemu, to w tematycznej nomenklaturze obszar, na którym występowały lub występują charakterystyczne typy budownictwa, określone czasem tylko jedną wyróżniającą się cechą (np.: podcień, zwyżka, konstrukcja przysłupowa), bądź na podstawie kilku cech. Mogą do nich należeć na przykład: układ wewnętrzny, detal i zdobnictwo [Pokropek 1976].

Regiony architektoniczne można wyodrębnić w dwojaki sposób. Często pokrywają się z regionami geograficzno-historycznymi i etnograficznymi. Każdy taki obszar charakteryzuje się odrębnymi cechami budownictwa. Tłoczek [1958] uważa, że region architektoniczny jest związany podobnymi cechami budowlanymi i plastycznymi, które są typowe dla pewnego regionu geograficznego, wskutek podobnych warunków rozwoju kultury, wpływu klimatu, gleby,

materiałów budowlanych (np. rodzimy kamień). Ciołek [1984] rozpatrując czynniki kształtujące regiony budownictwa, zgrupował je w dwóch zasadniczych zespołach: przyroda i człowiek. Do grupy pierwszej zaliczył topografię, klimat, gleby, lasy, rozmieszczenie „materiałów budowlanych”, wody itp. W drugiej grupie znalazła się etnografia, osadnictwo, stosunki gospodarcze, polityczne i społeczne, wpływ architektury dworskiej, miejscowe obyczaje. Nie posiadają przy tym wyraźnej granicy.

TYPY KONSTRUKCJI TRADYCYJNEJ, MAŁOPOLSKIEJ ZABUDOWY WIEJSKIEJ

Najbardziej rozpowszechnionym typem konstrukcji na terenie Polski jest tzw. „wieńcówka” (zwana często konstrukcją zrębową). Polega ona na poziomym i warstwowym układaniu belek, łączonych w narożach, za pomocą specjalnych nacięć, zabezpieczających węgły przed rozsunięciem.

Innym typem konstrukcji, stosowanym często w Polsce, w tym również na opracowywanym terenie był system sumikowo-łątkowy. Polegał on na wzniesieniu ścian za pomocą drewnianych słupów (łątki), posiadających na całej wysokości wycięte bruzdy (pory), w które wpuszczano zaciosane końce poziomo ułożonych jeden na drugim bierwion (sumiki). System tego typu zawsze używano w przypadku tworzenia na przykład obramienia drzwi

W Małopolsce stosowany był też system słupowy. W połączeniu z konstrukcją zrębową, znany jest w literaturze jako system przysłupowy. Cechą wyróżniającą ten typ konstrukcji, były słupy ustawione wokół zrębowego budynku, podtrzymujące konstrukcję dachu. „Przysłup”-znany już na przełomie XV i XVI stulecia, na interesujący nas teren został prawdopodobnie przeniesiony z Łużyc [Fryś-Pietraszka i in. 1988]. Na temat występowania konstrukcji przysłupowej na obszarze jurajskim, autorzy opracowania *Sztuka Ziemi Krakowskiej* piszą w słowach, które warto w całości przytoczyć: „Wielką stratą dla kultury ludowej jest ostateczny zanik tzw. *chalupy bronowickiej*, która zachowując wszelkie najdoskonalsze cechy budownictwa nadwiślańskiego (z malowanym zrębem i bogatym detalem ciesielskim), posiada rzadko występującą na tutejszym obszarze konstrukcję przysłupową z mieczami. Takie domy stały niegdyś na przedmieściach Krakowa (Łobzów, Czarna Wieś i inne miejscowości), a jeszcze nie tak dawno w Bronowicach Wielkich, Szczyglicach i Modlnicy. Do niedawna (1977) zachował się tylko jeden taki dom w Zabierzowie” [Chrzanowski, Kornecki 1982]. Wspomniany dom w rzeczywistości zachował się do końca następnego dziesięciolecia, zaś jego stan w 1990 roku zilustrował autor (rys. 2).

Rysunek 2. Nieistniejąca chałupa w Zabierzowie o konstrukcji przysłupowej.
(Rys. M.Uruszczak)

Figure 2. A non-existing hut in Zabierzow of a lusatian construction.
(Author's drawing)

Ostatnim systemem, zachowanym całkowicie reliktoowo w drewnianej architekturze ludowej regionu jest konstrukcja kosznicowa. Stanowi połączenie konstrukcji szkieletowej z plecionką, czyli ścianami wyplatanyymi z wikliny, lub pędów leszczynowych. Małopolska jest jedynym obszarem w Polsce, gdzie przetrwał ten typ konstrukcji, ocalały w budynkach o przeznaczeniu gospodarczym, takich jak stodoły, szopy, spichlerze [Fryś-Pietraszkowa i in. 1988].

Budując chałupy i zabudowania gospodarze mieszkańcy wsi wykorzystywali materiał występujący w okolicy [Ciołek 1984]. Tworzywem architektury wiejskiej było więc głównie drewno, ale także słoma, trzcina, glina, kamień, wapień i inne surowce pochodzenia naturalnego. Powszechne stosowanie surowca naturalnego zespalało te dzieła z otoczeniem, co przejawiało się często w kolorystyce obiektów [Fryś-Pietraszkowa i in. 1988].

PRZYSZŁOŚĆ TRADYCYJNYCH DREWNIANYCH BUDYNKÓW

Jednym ze sposobów ratowania istniejących jeszcze budynków, to adaptacja ich do nowej roli, jaką mogłyby spełniać. Bogdanowski [2000] opisuje to jako specyficzne zjawisko związane z regionalizmem. Polega ono na poszukiwaniu i zarazem ratowaniu starych regionalnych chat na cele rekreacyjne, jako „drugich domów”. Ta funkcja alternatywnego, rekreacyjnego domu musi być

związana z adaptacją obiektu do tej nowej roli. Takie przystosowanie, jeżeli ma zostać przeprowadzone prawidłowo, w zgodzie ze wszystkimi zasadami konserwatorskimi, musi być poprzedzone rzetelnymi badaniami. Powinny one dotyczyć zarówno regionalnego budownictwa na konkretnym terenie, jak i szczegółowymi analizami zachowanego obiektu. Wiedza o zabytku, dotycząca zarówno substancji jak i formy stanowić powinna podwalinę wszelkich poczynań zmierzających do jego ratowania. W tym aspekcie, dwaj XIX-wieczni teoretycy konserwacji zabytków: John Ruskin i Emmanuel Viollet-Le Duc byli bezspornie zgodni. Pierwszy z nich, odwołując się do treści obiektu, niekiedy nawet do materialnej, zmierzał do nienaruszalności jego formy. Drugi natomiast na plan pierwszy wysuwał tę właśnie formę, w celu podkreślenia jej stylowego znaczenia [Bach, Uruszczak 2005].

Rysunek 3. Syber, środkowa Jura Krakowsko-Częstochowska. Nowe budynki dopasowane stylistycznie do tradycyjnych wzorów regionalnych (Fot.M.Uruszczak)

Figure 3. Syber, the mid- Krakow-Czestochowa Upland. New buildings stylistically suited to the traditional regional design (Author's photography)

Tradycyjne, architektoniczne oblicze wsi, kształtowane w ciągu tysiącleci w Europie, w tym także w Polsce, w obliczu generalnych zmian stylu i sposobu życia, zostało w XX wieku zagrożone całkowitą utratą. Nie da się bowiem zatrzymać postępu technicznego, ani zmian strukturalnych dawnej wsi, czy to słowiańskiej, czy germańskiej, czy anglosaskiej. Eksodus, który się dokonał ze wsi do miast, zaciążył na wyobrażeniach o wyglądzie siedzib, przez pryzmat między innymi docelowej jakości życia. Ratunkiem dla pozostałych jeszcze obiektów, jest przystosowanie tych ocalałych do nowej roli, o której była już mowa. Korzyst-

nym wydaje się też budowa replik, w tym całych nieraz osiedli, co obrazuje rysunek 3. Wreszcie, rozwiązaniem sprawdzonym na terenie Europy jest tworzenie skansenów-czyli muzeów na wolnym powietrzu. Termin „muzeum na wolnym powietrzu” oznacza, iż jest to takie muzeum, w którym obiekty architektoniczne, jak też pewne tradycyjne narzędzia traktowane są jako ustawione na otwartej przestrzeni eksponaty. Znane w Polsce określenie na ten typ obiektów muzealnych to „skansen” i zostało przejęte ze Szwecji. Trzeba jednak pamiętać, iż jest to w zasadzie nazwa jednostkowa, pochodząca od sztokholmskiego muzeum na wolnym powietrzu.

Rysunek 4. Muzeum w Wygielzowie. Widoczna tradycyjna chałupa podkrakowska, z charakterystycznym zrębem, malowanym w kolorowe pasy (Fot.M.Uruszczak)
Figure 4. Museum in Wygielzow. A traditional hut near Krakow, with a characteristic framework, painted in colourful stripes can be seen (Author's photography)

PODSUMOWANIE

Warto w podsumowaniu zaprezentować kilka wniosków badawczych, powstałych w wyniku obserwacji, a jednocześnie ważnych z punktu widzenia pragmatyki postępowania, w przypadku konieczności zapewnienia właściwej ochrony budownictwa drewnianego:

1. Zabytki budownictwa drewnianego powinno się wyłączyć spod zasad ogólnych w zakresie przepisów prawa budowlanego, a objąć specjalnymi, umożliwiającymi skuteczniejszą ich ochronę.

2. Wprowadzone powinny zostać ulgi budowlane i dotacje dla zachęty właścicieli istniejących jeszcze obiektów, w celu podjęcia ich ochrony.
3. Władze lokalne i służby konserwatorskie winny podjąć czynne działania, w celu stałego uaktualniania dokumentacji i określania zasobu zagrożonych, a posiadających wyjątkowe walory budynków drewnianych.
4. Należy podejmować energiczne działania, w celu poszukiwania wartościowych obiektów, kwalifikujących się do umieszczenia w muzeach na wolnym powietrzu.
5. Konieczne jest stałe aktualizowanie i kontrolowanie wytycznych katalogów projektów budownictwa jednorodzinnego i propagowanie wzorów typowych dla poszczególnych regionów Małopolski.
6. W regionach nie objętych krajobrazową opieką prawną, wskazane jest propagowanie wzorów regionalnych ze szczególnym uwzględnieniem proporcji takich elementów jak okna czy dach.
7. Należy czynnie kontynuować akcję „zabytki do społecznego zagospodarowania”, w celu zachowania jak największej liczby budynków budownictwa ludowego *in situ*.

BIBLIOGRAFIA

- Bach A, Uruszczak M. 2005, *Zachowanie drewnianych domów wiejskich metodą in situ na obszarze Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, [w:] Architektura Krajobrazu nr 3-4, str.45-49, Wrocław.
- Bogdanowski J. 2000, *Polskie ogrody ozdobne*, Arkady, Warszawa
- Chrzanowski T., Kornecki M. 1982, *Sztuka ziemi krakowskiej*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Ciołek G. 1984, *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*, (przedruk pracy archiwalnej), t.I, Politechnika Krakowska, Kraków
- Fryś-Pietraszkowa E., Kunczyńska-Iracka A., Pokropek M., 1988, *Sztuka ludowa w Polsce*, Arkady, Warszawa.
- Łuczyńska-Bruzda M., Myczkowski Z., Sadowska E., Śródulska-Wielgus J. 1988, *Katalog form budownictwa w obszarze zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych*. Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, t.XXII. Polska Akademia Nauk, Kraków.
- Myczkowski Z. 1990, *Współczesne przeobrażenie krajobrazu* [w:] Jurajskie Parki Krajobrazowe województwa krakowskiego. Praca zbiorowa pod redakcją Józefa Partyki, Wydawnictwo Karpaty, Kraków.
- Pokropek M. 1976, *Budownictwo ludowe w Polsce*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Tłoczek M. 1958, *Chałupy polskie*, Arkady, Warszawa.

Dr inż. arch. Michał Uruszczak
Katedra Gospodarki Przestrzennej i Architektury Krajobrazu
Uniwersytet Rolniczy
Ul. Balicka 253c
30-198 Kraków
Tel.12-662-40-17
e-mail: kgpiak@ur.krakow.pl

